

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ

έρμηνείας προσδεΐται·
χαρακτήρησι γὰρ ἰδίους κατὰ τὴν Ἰουδαίαν χρῶνται,
καθάπερ Αἰγύπτιοι τῇ τῶν γραμμμάτων θέσει,
καθὸ καὶ φωνῆν ἰδίαν ἔχουσιν¹.

Ἡ δυσκολία ἐπικοινωνίας με ἀλλογλώσσους ἀποτελεῖ ἤδη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα μιὰ πραγματικότητα², ἡ ὁποία ἀντιμετωπίζεται με τὴ βοήθεια τῶν ἐρμηνέων καὶ τῆς προφορικῆς μετάφρασης³. Ἡ ἀναγκαιότητα τῆς μετάφρασης γίνεται μεγαλύτερη με τὶς ἐκστρατείες τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο, ὁπότε ἀναπτύσσεται ἡ γραπτὴ με-

---

1. *Επιστολὴ Ἀριστέα* 11.

2. S. Brock, «Ἡ μετάφραση στὴν ἀρχαιότητα» (μετάφρ. Ἰ. Βλαχόπουλος), στο: Α.-Φ. Χριστίδης (ἐπιμ.), *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσας. Ἀπὸ τὶς ἀρχές ὡς τὴν Ὑστερὴ Ἀρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 649-661. Μία περιγραφὴ τῆς ἱστορίας τῶν ἀπόψεων ποὺ ἔχουν διατυπωθεῖ γιὰ τὴ γένεση καὶ τὴν ποικιλία τῶν γλωσσῶν, βλ. στὸν A. Borst, *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker*, τόμοι I-IV, Στουτγάρδη 1957-63. Σύμφωνα με τὸν συγγραφέα, δὲν ὑπάρχει πολιτισμὸς ποὺ νὰ μὴν ἔχει τὴν ἐκδοχὴ τοῦ γιὰ τὴ Βαβέλ, μιὰ ἀπὸ τὶς συναρπαστικότερες πνευματικῆς ἱστορίες. Μία ἐρμηνεία τοῦ μύθου τῆς Βαβέλ βλ. J. Derrida, «Der Tours de Babel», στο: A. Cazenave – J.-F. Lyotard (ἐπιμ.), *L'art des confines. Mélanges offerts à M. De Candillac*, Paris 1985, σελ. 209-237.

3. Ἡρόδοτος 1.86 καὶ 3.38. Βλ. σχετικὰ Ἰ. Θ. Κακριδῆς, «Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες καὶ οἱ ξένες γλώσσες», στο: *Μελέτες καὶ Ἄρθρα*, Θεσσαλονίκη 1971, σελ. 3-18 καὶ B. Rochette, «Πιστοὶ ἐρμηνεῖς: La traduction orale en Grèce», *REG* 109 (1996), σελ. 325-347 καὶ τοῦ ἰδίου «Fidi Interpretes. La traduction orale a Rome», *Ancient Society* 27 (1996) 75-89 (με προσωπικογραφικὸ κατάλογο διερμηνέων: χρονολογία, ὄνομα, ἐθνικότητα, πηγὴ, τόπος, μητρικὴ γλῶσσα, γλωσσομάθεια, σελ. 87-87). Ἐπίσης παλαιότερα βλ. H. S. German, *The Interpretes of Foreign Languages among the Ancients. A Study based on Greek and Latin Sources*, διδ. διατρ., Philadelphia, Lancaster 1914, W. J. Snellman, *De interpretationibus Romanorum deque linguae Latinae cum aliis nationibus commercio*, διδ. διατρ., τόμ. 1-2, Leipzig 1914-1919. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐρευνα, τὰ πρῶτα ἰχνη τῆς μετάφρασης ἀνάγονται γύρω στο 3000 π.Χ., στὴν περιοχὴ τῆς Ἐλεφαντίνης, ὅπου ὑπάρχουν δὶγλωσσες ἐπιγραφές στὶς ὁποῖες γίνεται λόγος γιὰ «ἐπιστάτες διερμηνέων», βλ. Ingrid Lurz, «The Rock of the Princes of Elephantine», *Babel* 31.4 (1985) 213-218.

τάφραση⁴. Οι πρώτες σαφείς μαρτυρίες για μετάφραση κειμένων στα Ελληνικά εμφανίζονται κατά τον 3^ο αιώνα π.Χ. και αφορούν θρησκευτικά και νομικά κείμενα, ανάμεσα στα οποία και η μετάφραση των *Εβδομήκοντα* από την εβραϊκή γλώσσα. Την ίδια περίοδο εμφανίζονται και οι πρώτες μεταφράσεις από την Ελληνική στη Λατινική, οι οποίες αφορούν κείμενα λογοτεχνικά.

Με την εμφάνιση του χριστιανισμού η γλώσσα που βασικά επωμίστηκε την ευθύνη της καταγραφής αλλά και της διάδοσης αρχικά του μηνύματος της νέας θρησκείας ήταν η Ελληνική, ενώ παράλληλα συνδέονται με τη νέα θρησκεία η Εβραϊκή και η Λατινική. Με το γεγονός της Πεντηκοστής⁵ η Εκκλησία υιοθέτησε τη χρήση όλων των γλωσσών στην κήρυξη του Ευαγγελίου και η μεταφορά του μηνύματος της νέας θρησκείας στην καθομιλούμενη γλώσσα για τη διάδοσή της αποτελεί σταθερό θέμα στα εκκλησιαστικά κείμενα και τη ζωή των πρώτων χριστιανικών εκκλησιών. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, με δεδομένο ότι καμία γλώσσα δεν κατέχει την αποκλειστικότητα, όσον αφορά την αποκάλυψη της αληθείας, η μεταφραστική διαδικασία θεωρήθηκε εξαρχής απόλυτα θεμιτή και απαραίτητη για τις επικοινωνιακές ανάγκες της χριστιανικής κοινότητας. Κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας ο στενός σύνδεσμος της Ελληνικής με τη χριστιανική διδασκαλία συνέτεινε στην υψηλή εκτίμηση που έτρεφε η Δύση για την ελληνική γλώσσα ως πρωτότυπη γλώσσα των Ευαγγελίων⁶, ενώ η Εβραϊκή διατήρησε το κύρος της ως

---

4. C. Coulet, *Communiquer en Grèce ancienne*, Les Belles Lettres, Παρίσι 1996, σελ. 210-214. Η πλουσιότερη βιβλιογραφία για τη μετάφραση (περίπου 2000 τίτλοι) συγκεντρωμένη στον E. A. Nida, *Toward a Science of Translating. With special Reference to Principles and Procedures involved in Bible Translating*, Leiden 1964. Θεμελιώδες εγχειρίδιο για μια εισαγωγή στη μετάφραση είναι το έργο του G. Mounin, *Τα θεωρητικά προβλήματα της μετάφρασης* (μετάφρ. Ι. Παπασπυρίδου, επιμ. Ν. Κυριαζόπουλος), Αθήνα 2002.

5. ἤκουον εἷς ἕκαστος τῆ ἰδίᾳ διαλέκτῳ λαλούντων αὐτῶν, Πράξ. 2,6. Παρουσίαση της σχετικής περικοπής, με τις απόψεις των αρχαίων ερμηνευτών, αναλυτική ερμηνεία, θρησκευτοϊστορική ένταξη και ιστορικότητα και εξέταση της θεολογικής σημασίας της Πεντηκοστής, καθώς και σχετική βιβλιογραφία, βλ. Β. Στογιάννος, *Η Πεντηκοστή: (Πρ. 2,1-13)*, ΕΕΘΣ 24 (1979). Πρβλ. Α. Φίλης, «Το Συμβάν του Ἰησοῦ κατά την ημέρα της Πεντηκοστής (Πρ. 2,2^α)», *Τμητικόν αφιέρωμα εἰς Σάββαν Χρ. Αγουρίδην*, ΕΕΘΣΑ 29 (1994) 519-41 (μια φιλολογική προσέγγιση του «ἴηου»).

6. Η ιδιαίτερη αυτή εκτίμηση προκύπτει, επειδή είναι αρχέτυπη γλώσσα τόσο της Καινῆς Διαθήκης όσο και της λειτουργικής, βλ. Α. Guillou, «Être Grec en Europe au Moyen Âge», στο: *ΕΥΨΥΧΙΑ, Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, Byzantina Sorbonensia 16, τόμ. I, Paris 1998, σελ. 273-279.

πρωτότυπη γλώσσα της Παλαιάς Διαθήκης.

Την πρώτη θέση στην ιστορία της χριστιανικής μεταφραστικής γραμματείας κατέχει η μετάφραση του ιερού βιβλίου των Εβραίων⁷. Οι θρησκευτικές ανάγκες των ελληνόφωνων Εβραίων της διασποράς οδήγησαν στη μετάφραση της Πεντατεύχου, των πρώτων πέντε βιβλίων της Παλαιάς Διαθήκης, από την εβραϊκή στην ελληνική γλώσσα⁸. Το έργο αυτό θεωρήθηκε ως μεγάλη ευεργεσία του θεού, αφού δόθηκε η δυνατότητα στους Εβραίους που είχαν λησμονήσει τη γλώσσα των πατέρων τους να προσεγγίσουν την πίστη των προγόνων τους. Έτσι, εις ανάμνησιν του γεγονότος αυτού, όπως μας πληροφορεί ο Φίλων, υπήρχε η παράδοση να συγκεντρώνονται οι Ιουδαίοι και να πανηγυρίζουν στο νησί Φάρος, όπου πρώτον τὸ τῆς ἔρμηνείας ἐξέλαμψε⁹.

Είναι γεγονός ότι καταβλήθηκε κάθε δυνατή προσπάθεια, προκειμένου να διασφαλισθεί η πιστότητα και η αυθεντικότητα αυτής της πρώτης μετάφρασης στο χώρο της χριστιανικής γραμματείας. Η ίδια η *Επιστολή του Αριστέα*¹⁰ υπηρετεί αυτόν τον στόχο: Η μετάφραση ανα-

---

7. Μια ενδιαφέρουσα πληροφορία για την αναγκαιότητα της προφορικής μετάφρασης εντοπίζουμε στο βιβλίο του Νεεμιά 8,1-8 (γύρω στο δεύτερο μισό του πέμπτου αιώνα π.Χ., βλ. Στ. Καλαντζάκης, *Εισαγωγή στην Παλαιά Διαθήκη*, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 478). Ο Έσδρας, ιερέας και γνώστης του Νόμου, αναλαμβάνει την ανάγνωση και εξήγηση του Νόμου μπροστά στο λαό που είχε συγκεντρωθεί στην πύλη των Υδάτων. Ορισμένοι λεβίτες, που αναφέρονται ονομαστικά, εξηγούσαν το νόμο, αφού πρώτα μετέφραζαν προφορικά. Η μετάφραση ήταν αναγκαία, εφόσον το βιβλίο του Νόμου ήταν γραμμένο στα Εβραϊκά, αλλά ο λαός είχε μάθει στη Βαβυλώνα την Αραμαϊκή για την καθημερινή χρήση και δεν ήταν σε θέση να τον κατανοήσει, βλ. E.A. Nida, *Toward a Science of Translating*, σελ. 11 και *Η Αγία Γραφή (Παλαιά και Καινή Διαθήκη), Μετάφραση από τα πρωτότυπα κείμενα*, Ελληνική Βιβλική Εταιρεία, Αθήνα 2003, σελ. 634 σημ. κε. Αξιοσημείωτη εν προκειμένω είναι η ονομαστική αναφορά των «μεταφραστών», όπως και στην περίπτωση των *Εβδομήκοντα*, και ο συλλογικός χαρακτήρας που διασφαλίζει την ποιότητα της μετάφρασης. Αυτή η συλλογική ευθύνη ήταν και ένας τρόπος προστασίας του μεμονωμένου μεταφραστή, δεδομένου ότι η μετάφραση της Βίβλου μπορούσε να οδηγήσει και σε ακραίες αντιδράσεις: ο William Tyndale μαρτύρησε το έτος 1536 για τη μετάφραση της Αγίας Γραφής που εκπόνησε, επηρεασμένος από τον Έρασμο και τον Λούθηρο, στην αγγλική γλώσσα της εποχής του, με βάση το εβραϊκό και ελληνικό πρωτότυπο κείμενο, βλ. J. Delisle – J. Woodsworth, *Translators through History*, Άμστερνταμ 1995, σελ. 163.

8. Συνοπτική και περιεκτική παρουσίαση της μετάφρασης με πλούσια βιβλιογραφία από τον E. J. Bickermann, “The Septuagint as a Translation”, στο: E. J. Bickermann, *Studies in Jewish and Christian History*, Part 1, Leiden 1976, σελ. 167-200.

9. Φίλων, *Βίος Μωυσέως Β΄*, 5 κε.

10. Πρόκειται για την αρχαιότερη αφήγηση όσον αφορά τη γένεση της μετάφρασης αυτής, πιθανότατα κατά την περίοδο 170-200 π.Χ., βλ. E. Bickermann,

τίθεται κατόπιν επιλογής σε άνδρες καλῶς βεβιωκότας πρεσβυτέρους, ἐμπειρίαν ἔχοντας τοῦ νόμου καὶ δυνατοὺς ἐρμηνεύσαι¹¹. Ο συλλογικός χαρακτήρας της μετάφρασης διασφαλίζει τρόπον τινά έναν έλεγχο της ορθότητας και της αντικειμενικότητας της μεταφραστικής διαδικασίας, εφόσον ανατίθεται σ' αυτούς από κοινού να φροντίσουν ὥστε ἐκ τῶν πλειόνων τὸ σύμφωνον εὔρεθῆ, διὰ τὸ περὶ μειζόνων εἶναι τὴν σκέψιν¹². Ωστόσο, η συλλογικότητα δεν αίρει την ατομική ευθύνη, αφού οι μεταφραστὲς κατονομάζονται ένας προς έναν και κατά φυλή. Το κείμενο της μετάφρασης κοινοποιείται με δημόσια ανάγνωση, εγκρίνεται και δεσμεύονται ὅλοι οι παρόντες να το διαφυλάξουν ἀκέραιο και ἀλώβητο: καθὼς δὲ ἀνεγνώσθη τὰ τεύχη, στάντες οἱ ἱερεῖς καὶ τῶν ἐρμηνέων οἱ πρεσβύτεροι...εἶπον: Ἐπεὶ καλῶς καὶ ὁσίως διερμηνεύται καὶ κατὰ πᾶν ἠκριβωμένως, καλῶς ἔχον ἔστιν ἵνα διαμείνη ταυθ' οὕτως ἔχοντα, καὶ μὴ γένηται μηδεμία διασκευή¹³. Μάλιστα, σύμφωνα με υπάρχουσα συνήθεια, επικυρώνουν τη δέσμευση αυτή και καταρώνται ὅποιον τολμήσει να παρέμβει, προσθέτοντας ἢ αφαιρώντας ἢ μεταλλάσσοντας κάποιο σημείο του κειμένου: Πάντων δ' ἐπιφωνησάντων τοῖς εἰρημένοις, ἐκέλευσαν διαράσασθαι, καθὼς ἔθος αὐτοῖς ἔστιν, εἴ τις διασκευάσει προστιθεὶς ἢ μεταφέρων τι τὸ σύνολον τῶν γεγραμμένων ἢ ποιούμενος ἀφαίρεσιν, καλῶς τοῦτο πράσσοντες, ἵνα διὰ παντὸς ἀέναα καὶ μένοντα φυλάσσηται¹⁴.

Όλα τα παραπάνω φαίνεται να διασφαλίζουν, κατὰ το ἀνθρωπίνως δυνατόν, την καλύτερη δυνατή μετάφραση ενός ἱεροῦ κειμένου ἀπὸ μια γλώσσα σε μιαν ἄλλη¹⁵.

“Zur Datierung des Pseudo-Aristeas”, ZNW 29 (1930) 280-296. Για το κείμενο βλ. H. B. Swete, *An Introduction to the Old Testament in Greek, revised by Richard Rusden Ottley, with an Appendix containing the Letter of Aristeas, edited by H. St. J. Thackeray*, Cambridge²1914. Αναλυτική παρουσίαση του περιεχομένου της Επιστολής και για το γραμματειακό χαρακτήρα του κειμένου αυτού βλ. Δ. Καϊμάκης, «Επιστολή Αριστέα», στο: *Σπουδή στην κατακόρυφη και οριζόντια κοινωνικότητα*, τμητ. τόμ. στον ομότιμο καθηγητή Βασίλειο Τ. Γιούλτση, Θεσσαλονίκη 2007, σελ. 313-324, όπου και περισσότερη βιβλιογραφία.

11. Επιστ. Αριστέα 39.

12. Επιστ. Αριστέα 39.

13. Επιστ. Αριστέα 310.

14. Επιστ. Αριστέα 311.

15. Αν μάλιστα συνυπολογιστεί και η παράδοση που ήθελε τους μεταφραστὲς, ενώ εργάζονταν σε διαφορετικούς χώρους, να συμφωνούν μεταξύ τους ἀπόλυτα στον τρόπο ἀπόδοσης, τότε το μεταφραστικό ἀποτέλεσμα αποκτά έναν θεόπνευστο χα-

Προϋποθέσεις για την ορθή ερμηνεία των *Εβδομήκοντα*, σύμφωνα με τον Φίλωνα, ήταν το ήθος, ο ορθός τρόπος ζωής και το ήσυχο περιβάλλον¹⁶. η τήρηση των προϋποθέσεων αυτών διασφάλισε την αυθεντικότητα της μετάφρασης¹⁷. Κατόπιν τούτου ο Φίλων ουσιαστικά παραμερίζει και αγνοεί το εβραϊκό πρωτότυπο κείμενο, αφού κάνει λόγο για μια μετάφραση που προέκυψε από ένα θαύμα προφητείας και, επομένως, υποκαθιστά πλήρως το πρωτότυπο: *καθίσαντες δ' ἐν ἀποκρύφῳ καὶ μηδενὸς παρόντος... καθάπερ ἐνθουσιῶντες προεφήτευσον οὐκ ἄλλα ἄλλοι, τὰ δ' αὐτὰ πάντες ὀνόματα καὶ ῥήματα, ὥσπερ ὑποβολέως ἐκάστοις ἐνηχοῦντος*¹⁸.

Ωστόσο η μετάφραση των *Εβδομήκοντα* έμελλε να έχει την ίδια τύχη που έχουν όλες οι μεταφράσεις: δεδομένου ότι ποτέ δεν μπορούν να υποκαταστήσουν το πρωτότυπο, αργά ή γρήγορα τις περισσότερες φορές τίθενται υπό αμφισβήτηση. Έτσι προκύπτει η ανάγκη αναθεώρησης και συχνά εκπόνησης νέων μεταφράσεων. Η μετάφραση των *Εβδομήκοντα* κατηγορήθηκε μὴ εἶναι ἐν τισιν ἀληθῆς¹⁹ και σε επιγραφές που χρονολογούνται ήδη

ρακτήρα, γεγονός που θα ανέμενε κανείς να επικυρώσει απόλυτα την αυθεντικότητα και την αξιοπιστία του. Βέβαια αυτό έρχεται σε αντίθεση με την *Επιστολή του Αριστέα* (302), σύμφωνα με την οποία οι μεταφραστές *έπετέλουν ἕκαστα σύμφωνα ποιούντες πρὸς ἑαυτοὺς ταῖς ἀντιβολαῖς*.

16. K. Otte, *Das Sprachverständnis bei Philo von Alexandrien, Sprache als Mittel der Hermeneutik, Beiträge zur Geschichte der Biblischen Exegese*, 7, Tübingen 1968, σελ. 32-34. Για τις προϋποθέσεις της ορθόδοξης ερμηνευτικής βλ. Μ. Κωνσταντίνου, *Ῥήμα Κυρίου κραταῖον*, Θεσσαλονίκη 1990, σελ. 22 κεξ.

17. Μία από τις προϋποθέσεις για την ορθή κατανόηση της Αγίας Γραφής παραμένει η καθαρότητα του βίου, που συνεπάγεται ανάλογη καθαρότητα του νου, βλ. Β. Καλλιακμάνης, *Από το φόβο στην αγάπη. Σπουδή και μαθητεία στη Φιλοκαλία των ιερών Νηπτικών*, Θεσσαλονίκη 2009, σελ. 132 κεξ. Ο F. C. Grant, "Notes on Translating the New Testament", *The Bible Translator* 1.4 (1950) 149 σημειώνει: ο μεταφραστής δεν πρέπει απλά να κάνει χρήση της καλύτερης επιστημονικής φιλολογίας και ερμηνευτικής, αλλά να επικαλεστεί και να βασιστεί στη θεία χάρη για την ολοκλήρωση της εργασίας του: «but also invoke and rely upon divine grace for the fulfillment of his task».

18. *Βίος Μωυσέως* 2,37, πρβλ. W. Schwartz, *Principles and Problems of Biblical Translation, Some Reformation Controversies and their Background*, Cambridge 1955, σελ. 21-25.

19. Πρόκειται για την πρώτη μαρτυρία σχετικά με την αποδοκιμασία της μετάφρασης των *Εβδομήκοντα* από τους Ιουδαίους και προέρχεται από τον απολογητή και μάρτυρα Ιουστίνo, *Προς Τρύφωνα Ιουδαῖον διάλογος*, 68,7. Αντίθετα ο Ωριγένης, μέσα από τη συνειδητοποίηση της διαφοράς της μετάφρασης από το εβραϊκό πρωτότυπο, οδηγείται σε μια διαφορετική αντίληψη για τη γλώσσα και αντιμετωπίζει κριτικά κάθε μετάφραση.

στον πρώτο και δεύτερο μ.Χ. αιώνα σε ιουδαϊκή κατακόμβη της Ρώμης απαντώνται βιβλικά χωρία που δεν προέρχονται από τη μετάφραση των *Εβδομήκοντα*²⁰. Η αίσθηση που προκάλεσε η αμφισβήτηση της εγκυρότητας και αξιοπιστίας του μεταφραστικού εγχειρήματος των *Εβδομήκοντα* προκύπτει από τον τρόπο με τον οποίο αποτυπώθηκε στην παράδοση: Η εορτή και πανήγυρις, με την οποία τιμούσαν το γεγονός της μετάφρασης, μετατράπηκε σε ημέρα πένθους και νηστείας²¹.

Η περιγραφή της μεταφραστικής διαδικασίας και της αμφισβήτησης της εγκυρότητας και αξιοπιστίας του μεταφραστικού αποτελέσματος των *Εβδομήκοντα* που δώσαμε παραπάνω αποτελεί, όπως θα δούμε στη συνέχεια, έναν κοινό τόπο για τη χριστιανική γραμματεία. Το αίτημα για μετάφραση από τη μια και η αμφισβήτηση της αξιοπιστίας από την άλλη αποτελούν δύο συνιστώσες της μετάφρασης της χριστιανικής γραμματείας, ελληνόφωνης και λατινόφωνης, από τους πρώτους αιώνες του χριστιανισμού και την ενιαία Εκκλησία μέχρι τις τελευταίες προσπάθειες για την Ένωση στη Σύνοδο Φερράρας – Φλωρεντίας.

Η αναγκαιότητα της μετάφρασης στην ελληνόφωνη και λατινόφωνη χριστιανική γραμματεία συνδέεται με το πρόβλημα της γλώσσας και την αδυναμία επικοινωνίας Ανατολής και Δύσης λόγω άγνοιας της γλώσσας της μιας από την άλλη²². Προκειμένου να αντιληφθούμε και να παρακολουθήσουμε καλύτερα τις ανάγκες της χριστιανικής κοινό-

20. Βλ. Π. Ι. Μπρατσιώτης, *Εισαγωγή εις την Παλαιάν Διαθήκην*, Αθήναι 1937, σελ. 560, σημ. 4 [η πληροφορία για τις επιγραφές, σύμφωνα με τον Μπρατσιώτη, από τους N. Müller – N. Bees, *Die Inschriften der Jüd. Katakombe am Monte Verde zu Rom* (1919)].

21. Βλ. Π.Ι. Μπρατσιώτης, *Εισαγωγή εις την Παλαιάν Διαθήκην*, σελ. 560, σημ. 3 και A. Pelletier, *Lettre d' Aristée à Philocrate. Introduction, texte critique, traduction et notes, index complet des mots grecs*, Paris 1962 (SC 89), σελ. 234.

22. Για το πρόβλημα της γλώσσας στις σχέσεις των Εκκλησιών κατά την πρώιμη περίοδο, βλ. W. Schneemelcher, «Das Problem der Sprache in der Alten Kirche», στο: W. Schneemelcher (επιμ.), *Das Problem der Sprache in Theologie und Kirche*, Βερολίνο 1959, σελ. 55-67, Chr. Mohrmann, «Linguistic Problems in the Early Church», *VChr* 11 (1957) 11-36. Για τους αιώνες που ακολουθούν βλ. και B. Altaner, «Die Kenntnis des Griechischen in den Missionsorden während des 13. und 14. Jahrhunderts», *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 53 (1934) 436-493. Για το ρόλο των μεταφράσεων βλ. Χρ. Μαλτέζου, «Diversitas Linguae», στο: Ν. Γ. Μοσχονάς (επιμ.), *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1993, σελ. 93-102, Αν. Κόλτσιου-Νικήτα, *Το κύρος των Πατέρων της Εκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 31, 63, 73 κεξ. και Αν. Κόλτσιου-Νικήτα, «Ο ρόλος της μετάφρασης και των ερμηνέων στο θεολογικό διάλογο ελληνόφωνης Ανατολής και λατινόφωνης Δύσης», στο: *Φιλία και Κοινωνία. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Γρηγόριο Δ. Ζιάκα*, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 301-323.

τητας που οδήγησαν στη μεταφραστική διαδικασία, θα διερευνήσουμε τις ανάγκες αυτές αρχικά από την αρχή μέχρι το Σχίσμα και στη συνέχεια από το Σχίσμα μέχρι την Άλωση. Οι στόχοι που υπηρετεί η μετάφραση στο χώρο της Εκκλησίας διαφοροποιούνται με το πέρασμα των αιώνων.

I. Από την αρχή ως το Σχίσμα

*Petimus ergo et nobiscum petit omnis Africanorum ecclesiarum studiosa societas, ut interpretandis eorum libris, qui graece Scripturas nostras quam optime tractaverunt, curam atque operam impendere non graveris*²³.

Ο Αυγουστίνος, στο παραπάνω παράθεμα, απευθυνόμενος στον Ιερώνυμο, τον παρακαλεί, τόσο ο ίδιος όσο και εκ μέρους ολόκληρης της κοινότητας των αφρικανικών εκκλησιών, να επωμισθεί το μόχθο και να μεταφράσει τα βιβλία όσων υπομνημάτισαν στα Ελληνικά τα κείμενα των ιερών γραφών, ώστε να μπορούν και αυτοί να τα διαβάζουν. Μια τέτοια έκκληση καθιστά σαφές ότι η κατανόηση των Ελληνικών, της γλώσσας στην οποία είχε εκπονηθεί η μετάφραση της Παλαιάς Διαθήκης και ήταν γραμμένα τα κείμενα της Καινής Διαθήκης αλλά και τα ερμηνευτικά υπομνήματα των πρώτων αιώνων του χριστιανισμού, για ένα μεγάλο μέρος της χριστιανικής κοινότητας περνούσε μέσα από το δρόμο της μετάφρασης και απεικονίζει ανάγλυφα το γλωσσικό πρόβλημα που είχε ανακύψει στους κόλπους της Εκκλησίας.

Ο χριστιανισμός εξαρχής απευθύνθηκε σε όλη την οικουμένη, σε όλους τους λαούς, ανεξάρτητα από φυλή και γλώσσα. Η οικουμενικότητα του χριστιανικού μηνύματος αγνοούσε τα εθνικά σύνορα, χωρίς ωστόσο να επιδιώκει την κατάργησή τους. Η δυσκολία της μετάδοσης του μηνύματος σε ανθρώπους διαφορετικών γλωσσών ξεπεράστηκε με θαυμαστό τρόπο, όπως αναφέρουν οι *Πράξεις των Αποστόλων* (2,1), με την εμφάνιση πύρινων γλωσσών και την επιφοίτηση του Αγίου Πνεύματος, ακυρώνοντας τρόπον τινά τη γλωσσική διαφορετικότητα και σύγχυση που ακολούθησε μετά τον Πύργο της Βαβέλ. Οι χριστιανοί ήταν πλέον υποχρεωμένοι να εκφραστούν στις διάφορες γλώσσες του κόσμου.

---

23. Αυγουστίνος, *Επιστ.* 28,2.

Το πρόβλημα που προέκυψε είχε δύο διαστάσεις²⁴. Η πρώτη ήταν εξωτερική, αφορούσε δηλ. την ιστοριογεωγραφική κατανομή των γλωσσών στις οποίες διαδόθηκε και εκφράστηκε ο χριστιανισμός²⁵. Στην Ανατολή βασικός πυρήνας υπήρξε η Ελληνική. Η οικουμενική διάσταση της ελληνικής γλώσσας την εποχή της εμφάνισης του χριστιανισμού συνέβαλε τα μέγιστα στη διάδοση του νέου μηνύματος. Παρά την υπεροχή ωστόσο της ελληνικής γλώσσας, γρήγορα οι τοπικές γλώσσες, όπως η Συριακή, η Κοπτική, η Αρμενική, η Γοτθική και αργότερα η Σλαβική, έντυσαν με το δικό τους γλωσσικό ένδυμα το μήνυμα της σωτηρίας, γεγονός που οδήγησε στην ανάπτυξη των εθνικών τοπικών Εκκλησιών στο χώρο της Ανατολής²⁶.

Στο πλαίσιο αυτό εμφανίστηκε, όπως ήταν φυσικό, και η ιδέα της μετάφρασης, γεγονός που διευκόλυνε τη μεταφορά του μηνύματος από την ελληνική στις τοπικές γλώσσες. Η δυνατότητα της μετάφρασης έδωσε λύση στο πρόβλημα της επικοινωνίας και απέτρεψε τάσεις γλωσσικής ενοποίησης και συγκεντρωτισμού των χριστιανικών κοινοτήτων της Ανατολής, οδηγώντας σ' έναν γλωσσικό κοσμοπολιτισμό. Αυτή η θέση έναντι των γλωσσών υπήρξε ως ένα βαθμό αποτέλεσμα της φιλολογικής δραστηριότητας που αναπτύχθηκε στην Αλεξάνδρεια και αντικατοπτρίζεται στη φράση που διαβάζουμε στο *Corpus Hermeticum* 12,13: *ὁ λόγος εἷς ἐστὶ καὶ μεθερμηνεύεται καὶ ὁ αὐτὸς εὐρίσκεται καὶ ἐν Αἰγύπτῳ καὶ ἐν Περσίδι καὶ ἐν Ἑλλάδι*. Σε μια τέτοια ιδέα στηρίχτηκε η ελεύθερη χρήση της μετάφρασης για τη διατύπωση του χριστιανικού δόγματος στις τοπικές γλώσσες στο χώρο της Ανατολής.

Διαφορετική είναι η γλωσσική εικόνα που διαμορφώνεται στη Δύση. Παρά το ότι η γλώσσα της πρώτης χριστιανικής κοινότητας στη Ρώμη ήταν η Ελληνική, μέσα στους πρώτους αιώνες επήλθε ο εκλατινισμός της Εκκλησίας, γεγονός που οδηγεί στην ανάγκη εκπόνησης των πρώτων μεταφράσεων²⁷. Η μεταφραστική διαδικασία ήταν ήδη γνωστή στη ρω-

24. Βλ. Chr. Mohrmann, «Linguistic problems in the Early Christian Church», σελ. 13 κεξ.

25. Πολύ αναλυτική παρουσίαση στον G. Bardy, *La question des langues dans l'Église ancienne*, τόμ. I, Παρίσι 1948, όπου πλούσιο υλικό για το ζήτημα των γλωσσών στην αρχαία Εκκλησία.

26. Αυτή η γλωσσική αυτονομία, βέβαια, όπως αποδεικνύεται από την ιστορία και όπως θα δούμε στη συνέχεια, συνδέθηκε κάποιες φορές με δογματικές διαφοροποιήσεις και διαίρεση, βλ. παρακάτω σελ. 271-2.

27. Χρήσιμες πληροφορίες για τη γλωσσική ταυτότητα και εξέλιξη της πρώτης

μαϊκή γραμματεία, όχι όμως ως *interpretatio* αλλά κυρίως ως *aemulatio*. Για τους Ρωμαίους ήταν αυτονόητο να επεξεργάζονται τα ελληνικά κείμενα και να τα ανταγωνίζονται²⁸.

Αυτή η μεταφραστική εμπειρία των Ρωμαίων μεταφέρεται τώρα στο χώρο της χριστιανικής γραμματείας. Ιδιαίτερα σημαντική αλλά και η πιο ιδιόρρυθμη υπήρξε η λατινική μετάφραση των *Εβδομήκοντα*²⁹. Ήδη στα μέσα του 2^{ου} αιώνα εμφανίζεται στη Δύση η μετάφραση των πλέον εύχρηστων βιβλίων της Αγίας Γραφής στα Λατινικά, και ιδιαίτερα των *Ψαλμών*³⁰. Ως πιθανότερος τόπος εκπόνησης των μεταφράσεων αυτών φαίνεται η Αφρική και η Βόρεια Ιταλία³¹. Ο πρώτος που χρησιμοποίησε μια λατινική μετάφραση της Βίβλου, σύμφωνα με τις μαρτυρίες που διαθέτουμε, φαίνεται πως είναι ο Τερτυλλιανός και μάλιστα ο ίδιος κάνει λόγο για ύπαρξη μιας πλειάδας βιβλικών μεταφράσεων³². Όσον αφορά

χριστιανικής ρωμαϊκής κοινότητας παρέχει ο C. P. Caspari, “Ungedruckte, unbeachtete und wenig beachtete Quellen zur Geschichte des Taufsymbols und der Glaubensregel, III, Excurs I: Griechen und Griechisch in der drei ersten Jahrhunderten ihres Bestehens”, *Christiana* 5 (1875) 267-466. Σύμφωνα με τα αποδεικτικά στοιχεία που προσκομίζει, η ρωμαϊκή κοινότητα ήταν αρχικά καθαρά ελληνική, ενώ κατά τη διάρκεια του 2^{ου} αιώνα σε χαμηλά στρώματα και λατινική, και σταδιακά μέχρι το 240 περίπου κυριάρχησε η λατινική γλώσσα.

28. Μια συνοπτική παρουσίαση της συνολικής κοσμικής ρωμαϊκής μεταφραστικής γραμματείας και αναλυτική παρουσίαση των λατινικών μεταφραστικών όρων βλ. στον H. E. Richter, *Übersetzen und Übersetzungen in der römischen Literatur*, διδ. διατρ., Erlangen 1938. Τις υπάρχουσες μαρτυρίες για ελληνικές μεταφράσεις από τα Λατινικά πραγματεύεται ο V. Reichmann, *Römische Literatur in griechischer Übersetzung*, *Philologus* Suppl. 34,3 (Λειψία 1943), παραθέτοντας πλούσιο υλικό σχετικά με τη μεταφραστική πράξη, αλλά αφορά την ελληνική μεταφραστική παραγωγή μόνο μέχρι τον 4^ο αιώνα μ.Χ.

29. W. Süss, “Das Problem der lateinischen Bibelsprache”, *Historische Vierteljahresschrift* 27 (1932) 7.

30. Μια ακριβής χρονολόγηση των πρώτων λατινικών μεταφράσεων της Βίβλου δεν φαίνεται να είναι δυνατή. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι η δουλκή κατά λέξη απόδοση έχει αποδειχθεί πως δεν αποτελεί πάντα τεκμήριο παλαιότητας, βλ. H. Marti, *Übersetzer der Augustin-Zeit. Interpretation von Selbstzeugnissen*, Μόναχο 1974, σελ. 19.

31. Ο A. Vööbus, *Early Versions of the New Testament*, Stockholm 1954, τοποθετεί μια λατινική μετάφραση των Επιστολών του Παύλου, και πιθανόν και των Ευαγγελίων, στη Νουμδία γύρω στο έτος 180· βλ. επίσης και B. M. Metzger, *The Early Versions of the New Testament: Their Origins, Transmission and Limitations*, Oxford 1977, σελ. 288-89.

32. Fr. Stummer, *Einführung in die lateinische Bibel. Ein Handbuch für Vorlesungen und Selbstunterricht*, Paderborn 1928, σελ. 12 κεξ. και L. Ziegler, *Die lateinische Bibelübersetzungen von Hieronymus und die Itala des Augustinus. Ein Beitrag zur Geschichte der Heiligen Schrift*, München 1879, σελ. 11.

βέβαια τον αριθμό των πρώτων αυτών μεταφράσεων, δεν έχουμε επίσης ασφαλείς πληροφορίες. Οι πρώτοι ανώνυμοι μεταφραστές της Βίβλου μένουν ως επί το πλείστον απόλυτα πιστοί στο πρωτότυπο, προκειμένου να διασφαλίσουν την αξιοπιστία, και χρησιμοποιούν δημώδη και ιδιωματικό λόγο, τόσο στη γραμματική μορφή όσο και στο λεξιλόγιο, επιχειρώντας να δημιουργήσουν τον πρώτο λατινικό χριστιανικό λόγο³³. Ωστόσο, πρέπει να επισημάνουμε ότι αυτό δεν σημαίνει πως δεν υπάρχουν κάποιες περιπτώσεις όπου η απόδοση των παλαιότερων αυτών μεταφράσεων υπήρξε επιτυχέστερη άλλων, μεταγενεστέρων³⁴.

Έτσι διαμορφώθηκε ήδη στους πρώτους αιώνες η γλωσσική ταυτότητα της χριστιανικής γραμματείας τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση. Η ανάγκη γλωσσικής ένδυσης νέων δεδομένων και εννοιών και η ανάπτυξη νέων γραμματειακών ειδών ήταν επόμενο να επηρεάσουν και να διαμορφώσουν ποικιλοτρόπως την ελληνική και τη λατινική γλώσσα³⁵. Η επίδραση αυτή σχετίζεται με τη δεύτερη πτυχή του γλωσσικού προβλήματος της χριστιανικής εκκλησίας των πρώτων αιώνων. Πρόκειται για τη σύνδεση μορφής και περιεχομένου και τον βαθύτερο δεσμό της γλώσσας με το πολιτιστικό και πνευματικό περιβάλλον στο οποίο η κάθε γλώσσα πραγματώνεται. Η γλωσσική αυτή διάσταση είναι ιδιαίτερα σημαντική κατά τη μετάφραση μιας γλώσσας, αφού ο μεταφραστής καλείται να αποδομήσει ολόκληρο το γλωσσικό σύστημα και να το

---

33. Επειδή ο Αυγουστίνος συνιστά τη χρήση μιας μετάφρασης που αποκαλεί *Itala* ως την πλέον πιστή όσον αφορά τόσο το γράμμα όσο και το πνεύμα (*in ipsis autem interpretationibus Itala ceteris praeferatur; nam est verborum tenacior cum perspicuitate sententiae*, *De doctr. christ.* II, 15), επικράτησε όλες αυτές οι ανώνυμες μεταφράσεις της Βίβλου που εκπονήθηκαν στα Λατινικά πριν από τον Ιερώνυμο να χαρακτηρίζονται με τον όρο αυτό. Ευστοχότερος όμως είναι ο χαρακτηρισμός *Vetus Latina* ή *Praevulgata* που επικρατεί σήμερα. Ο ίδιος ο Ιερώνυμος χαρακτηρίζει τις μεταφράσεις που είχαν εκπονηθεί πριν από τη δική του με τους όρους *vetus editio, translatio vetus, antiqua interpretatio*.

34. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα: η έκφραση *χαίρε κεχαριτωμένη*³⁴ αποδόθηκε κατά λέξη σε δύο κώδικες, έναν από τη Βόρεια Αφρική και έναν πιθανόν από την Ίλλυρία, με τη φράση *ave gratificata*, μια απόδοση πολύ πιο ικανοποιητική από τη μεταγενέστερη απόδοση *ave gratia plena* της *Vulgata*, βλ. Chr. Mohrmann, “*Ave gratificata*”, *Rivista di Storia delle Chiese in Italia* 5 (1951) 1 κέξ.

35. Για τις μεταφράσεις και την επίδρασή τους στη μορφολογία και τη σύνταξη ενδεικτικά βλ. Cl. Brixhe, *Τα Ελληνικά των ρωμαϊκών χειμένων* (μτφρ. Ε. Μπακαγιάννη), στο: Α.-Φ. Χριστίδης, ό.π., σελ. 676-681 και J. Krammer, «*Τα Λατινικά των χριστιανών*», στο: Fr. Graf (επιμ.), *Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία*, τ. 2, *Ρώμη* (μετάφρ. Δ. Ζ. Νικήτας), Αθήνα 2001, σελ. 166-168.

μεταφέρει στα πλαίσια ενός άλλου. Στο χώρο της χριστιανικής μετάφρασης η δυσκολία εν προκειμένω ήταν μεγαλύτερη, δεδομένου ότι ο μεταφραστής καλείται να εντάξει και να ενσωματώσει τις νέες ιδέες που πρέσβευε η νέα θρησκεία σε μια υπάρχουσα και διαμορφωμένη γλωσσική παράδοση.

Επιπλέον η συμπόρευση των δύο γλωσσών, ελληνικής και λατινικής, στη μεταφραστική διαδικασία διασταυρωνόταν, σχεδόν σε κάθε βήμα, με τη γλώσσα της μετάφρασης των *Εβδομήκοντα*, η οποία έφερε εμφανή την επίδραση ενός άλλου γλωσσικού συστήματος, της Εβραϊκής. Έτσι οι τρεις γλώσσες, στις οποίες ο Πιλάτος διέταξε να γραφεί το όνομα του Χριστού επάνω στο σταυρό και για το λόγο αυτό θεωρήθηκαν «ιερές», είναι οι γλώσσες που επωμίστηκαν στη γεωγραφική-ιστορική τους κατανομή να μεταφέρουν το μήνυμα, ενώ στη γλωσσολογική τους σύνθεση και ιδιαιτερότητα να συλλάβουν και να διατυπώσουν με ακρίβεια και ορθότητα τα νέα δεδομένα³⁶.

Η αναγκαιότητα της μετάφρασης μεταξύ ελληνικών και λατινικών κειμένων στους πρώτους αιώνες αφορά πρωτίστως τη Δύση και τη μεταφορά ελληνικών κειμένων στα Λατινικά³⁷. Η γνώση των Γραφών και η χριστιανική ερμηνευτική δεν ήταν δυνατόν να εξαρτάται μόνο από ένα μικρό αριθμό δίγλωσσων μορφωμένων, όπως ήταν λ.χ. ο Αμβρόσιος. Εκτός από το ότι η *Καινή Διαθήκη* ήταν γραμμένη στα Ελληνικά και για την *Παλαιά Διαθήκη* ήταν διαθέσιμη η ελληνική μετάφραση των *Εβδομήκοντα*, στο χώρο της ερμηνείας και της θεολογίας των Γραφών η ελληνόφωνη γραμματεία ήταν πολύ πλουσιότερη από τη λατινική. Έτσι προέκυψε η ανάγκη μετάφρασης των υπομνηματιστικών έργων, και ιδιαίτερα των έργων του Ωριγένη καθώς και του Χρυσοστόμου. Αλλά και η εκκλησιαστική ιστοριογραφία και η υμνολογία αναπτύχθηκαν περισσότερο στην Ανατολή. Η ελληνόφωνη χριστιανική κοινότητα εμφανίζεται, ως εκ τούτου, να έχει μια γλωσσική αυτάρκεια. Ήδη ο Αυγουστίνος, όπως είδαμε, διατυπώνει καθαρά την ανάγκη μετάφρασης των ελληνικών θεολογικών έργων, για να

36. R. E. McNally, “Tres ‘linguae sacrae’ in early Irish Bible Exegesis”, *Theological Studies* 19 (1958) 395-403. Για τη γνώση και των δύο βασικών γλωσσών, ελληνικής και λατινικής, βλ. M. Coens, «Utriusque linguae peritus», *AB* 76 (1958) 118-150.

37. Για την παρουσία των Ελληνικών στη Δύση, από τα τέλη του 4^{ου} μέχρι τα τέλη του 6^{ου} αιώνα, βασική η μελέτη του P. Courcelle, *Les lettres grecques en Occident de Macrobe à Cassiodore*, Παρίσι 1948, με πλούσια βιβλιογραφία. Επίσης βλ. W. Berschin, «Griechisches im lateinischen Mittelalter», *Reallexikon der Byzantinistik*, τόμ. I, coll. 227-304, Άμστερνταμ 1969-70.

είναι σε θέση να τα διαβάσουν τα μέλη της κοινότητας της αφρικανικής Εκκλησίας. Ο ίδιος, εξάλλου, ενώ μπορούσε να έχει πρόσβαση στην ελληνική σκέψη, ωστόσο του φαίνεται αρκετά κοπιώδες και έτσι προτιμά να χρησιμοποιεί τις υπάρχουσες ελληνικές μεταφράσεις, καταφεύγοντας στο πρωτότυπο μόνο σε ιδιαίτερα δύσκολα ή προβληματικά χωρία³⁸.

Η αναγκαιότητα της μετάφρασης φαίνεται να καθίσταται πλέον επιτακτική, όταν προκύπτουν οι διάφορες θεολογικές έριδες. Μπορεί βέβαια οι διαφορές να μην ήταν γλωσσικής μόνο φύσεως, ωστόσο μια ακριβής μετάφραση ήταν απαραίτητη για την αποφυγή παρεξηγήσεων και για έναν αποτελεσματικό διάλογο. Ο Paulinus από τη Nola καταφεύγει στον Ρουφίνο, γιατί, όπως ομολογεί, διάβασε μια μετάφραση του Κλήμεντα, όμως σε ορισμένα δύσκολα σημεία δεν μπορούσε να συλλάβει πλήρως το νόημα και ήταν υποχρεωμένος να καταφύγει σε απλές υποθέσεις³⁹. Ο Ιωάννης Ορόσιος, όταν κατηγορείται για βλασφημία, υπερασπίζεται τον εαυτό του επικαλούμενος τη δυσκολία του στη γλώσσα⁴⁰. Γύρω στο έτος 430 υπάρχουν μαρτυρίες για μεταφραστικές δυσκολίες στην αυλή του πάπα⁴¹. Ο Κύριλλος Αλεξανδρείας στέλνει τις επιστολές του στον πάπα Κελεστίνo Α΄ σε δίγλωσση μορφή, στα Ελληνικά και σε λατινική μετάφραση⁴². Ο Κελεστίνος πάλι μαρτυρείται⁴³ ότι ζητά συγγνώμη που δεν μπόρεσε να απαντήσει γρήγορα σε επιστολές του Νεστορίου, γιατί δεν τις διέθετε σε λατινική μετάφραση, λόγω έλλειψης μεταφραστών⁴⁴.

---

38. B. Altaner, "Augustinus und die griechische Sprache", *Kleine Patristische Schriften* (TU 38), Berlin 1967, σελ. 129-153. Σύμφωνα με τον μελετητή αυτό, η γνώση των Ελληνικών που διέθετε ο Αυγουστίνος τού έδινε τη δυνατότητα να χρησιμοποιεί ελληνικές λέξεις και προπαντός γραφές του ελληνικού βιβλικού κειμένου και να ελέγχει συχνά το λατινικό κείμενο της Αγίας Γραφής. Ωστόσο, μόνο σε σπάνιες περιπτώσεις κατέφευγε στο ελληνικό πρωτότυπο για να ελέγξει κάποια λατινική απόδοση και σε ορισμένες από αυτές μετέφραζε εκ νέου το ελληνικό κείμενο.

39. *Epist.* 46,2, CSEL 29,387 κεξ.

40. *concede enim, ut, quaecumque dictum illud est, dixerim*, *Apol.* 6-8, CSEL 5, 610-613.

41. Βλ. J. Reisdorfer, «Graecum est, non legitur?», *Nos Cahiers* 2 (1982) 71-77 και H. Steinacker, «Die römische Kirche und die griechischen Sprachkenntnisse des Frühmittelalters», *Mitteilungen des österr. Instituts für Geschichtsforschung* 62 (1954) 28-66.

42. *ἐρμηνευθῆναι δὲ παρεσκεύασα ὡς ἐνεδέχτο ἐν Ἀλεξανδρείᾳ*, ACO 1,1,5,12,21 κεξ.

43. C. P. Caspari, "Excurs I: Griechen und Griechisch in der drei ersten Jahrhunderten ihres Bestehens", σελ. 425.

44. ACO 1,2,7,21-23.

Ένας άλλος χώρος όπου προκύπτει η ανάγκη της μετάφρασης είναι ο χώρος των Συνόδων, όπου συναντώνται Έλληνες και Λατίνοι. Ο Ιερώνυμος συναντά τον Γρηγόριο Ναζιανζηνό (στη Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης, το έτος 381) καθώς επίσης και τον Γρηγόριο Νύσσης⁴⁵. Μαζί τους πρέπει να επικοινωνήσει στα Ελληνικά, αφού οι δύο τελευταίοι δεν γνωρίζουν Λατινικά⁴⁶. Αυτό δεν αποτελεί εξαίρεση. Η γλώσσα στην οποία διεξάγονται οι συζητήσεις στις Συνόδους είναι τα Ελληνικά⁴⁷, δεδομένου ότι πραγματοποιήθηκαν σε ελληνικό έδαφος. Έτσι καλούνται και πάλι οι ερμηνείς – μεταφραστές να επωμιστούν την ευθύνη της μεταφοράς των συζητήσεων και στη συνέχεια των αποφάσεων από τη μια γλώσσα στην άλλη⁴⁸.

Μέσω της προφορικής μετάφρασης, οι διερμηνείς αναλαμβάνουν τη μεταγλώττιση των συζητήσεων τόσο στη διάρκεια εργασιών των Συνόδων όσο και σε άλλες συναντήσεις θεολογικού περιεχομένου. Όπως μας πληροφορεί ο ιστορικός Ευσέβιος, στην Α΄ Οικουμενική Σύνοδο στη Νίκαια της Βιθυνίας το 314 μ.Χ., ο Μέγας Κωνσταντίνος παρακολουθεί τις συζητήσεις, καθώς ο ίδιος γνώριζε Ελληνικά, ωστόσο, απευθυνόμενος στην σύναξη των Πατέρων, χρησιμοποιεί τη Λατινική και η ομιλία του μεταφράζεται στα Ελληνικά με τη βοήθεια ενός ερμηνέως, ο οποίος παρίστατο εκεί: *τοιαῦτα τῇ Ῥωμαίων φωνῇ τοῦ βασιλέως εἰπόντος παρεστώς τις ἡρμῆνευσεν*⁴⁹. Οι Ρωμαίοι απεσταλμένοι μιλούσαν στα Λατινικά και ακολουθούσε η μετάφραση που γινόταν είτε από έναν γλωσσομαθή επί-

45. M. von Albrecht, *Ιστορία της ρωμαϊκής λογοτεχνίας* (μετάφρ. Δ. Ζ. Νικητάς), Ηράκλειο 2002, τ. 2, σελ. 1897.

46. Ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός, κατά δική του μαρτυρία, φαίνεται να γνωρίζει λίγα Λατινικά (Επιστολή 173,1: II, σελ. 62, 1-2 Gallay: *οὐ γὰρ Ῥωμαϊκός τις ἐγὼ τὴν γλῶσσαν, οὐδὲ τὰ Ἰταλῶν δεινός...*), βλ. A. Markopoulos, “Roman antiquarianism; Aspects of the Roman Past in the Middle Byzantine Period (9th- 11th c.), στο: *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, London, 21-26 August 2006* (Ashgate: Aldershot 2006), τ. 1, σελ. 279, σημ. 16.

47. Πλούσιο υλικό για τη διγλωσσία των Συνόδων, επί τη βάσει της χειρόγραφης παράδοσης, παρέχει ο έξοχος γνώστης του αντικειμένου E. Schwartz, “Zweischprachigkeit in den Konzilsakten”, *Philologus* 88 (νέα σειρά 42) (1933) 245-253. Επίσης βλ. A. Michel, “Sprache und Schisma”, στον τιμητ. τόμο για τον Kardinal Faulhaber, Μόναχο 1949, σελ. 37-69.

48. Βλ. Άν. Κόλτσιου-Νικητά, «Ο ρόλος της μετάφρασης και των ερμηνέων στο θεολογικό διάλογο ελληνόφωνης Ανατολής και λατινόφωνης Δύσης», σελ. 301-323.

49. Σωζομενός I 19,4 (έκδ. Bidez, SC 306, σελ. 204). Βλ. και Ευσέβιος, *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου βασιλέως* IV 32 (Winkelman): *μετέβαλον δ’ αὐτὴν Ἑλλάδι μεθερμηνευταὶ φωνῇ*.

σκοπο είτε από κάποιον γραμματέα, ο οποίος ανήκε στην ακολουθία του αυτοκράτορα και γνώριζε και τις δύο γλώσσες⁵⁰.

Στη Σύνοδο του Λατερανού το 649, που συγκάλεσε ο πάπας Μαρτίνος Α΄ για την καταδίκη του μονοθελητισμού, ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Κύρος επικαλέστηκε μια φράση από τα έργα του ψευδο-Διονυσίου και ο επίσκοπος της λατινικής πόλης Tempsa ζήτησε να προσκομισθούν στη Σύνοδο τα έργα. Πράγματι με εντολή του πάπα το κείμενο αναζητήθηκε και εντοπίστηκε στην παπική βιβλιοθήκη και κάποιος νοτάριος, ονομαζόμενος Πασχάλιος, μετέφρασε την εν λόγω φράση στα Λατινικά⁵¹. Επομένως είναι προφανές ότι υπήρχαν νοτάριοι οι οποίοι σε περίπτωση ανάγκης μετέφραζαν κάποια κείμενα από τα Ελληνικά⁵².

Η σύνταξη των συνοδικών Πρακτικών λ.χ. της Συνόδου του Λατερανού στηρίχτηκε στη συμβολή μιας ομάδας δίγλωσσων κληρικών (ελληνόφωνων και λατινόφωνων), όπως οι πρεσβύτεροι και ηγούμενοι Θαλάσσιος και Γεώργιος, Ιωάννης του Αγ. Σάββα και Θεόδωρος της Αγ. Λαύρας της Αφρικής⁵³.

Στην ΣΤ΄ Οικουμενική Σύνοδο μια ομάδα λατινόφωνων παπικών απεσταλμένων, αποκρισαρίων⁵⁴, συνεργάστηκε με τους εκπροσώπους του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, τους μεγαλοπρεπεστάτους άσηκρητίς και βασιλικούς σεκρεταρίους⁵⁵ και προέβησαν σε έλεγχο της δογματικής καθαρότητας των Τόμων των προηγούμενων Συνόδων.

Η μεταφραστική διαδικασία ήταν απαραίτητη και για τη μετάφραση και δημοσίευση των Πρακτικών των Συνόδων. Δεδομένου ότι και οι αποφάσεις διατυπώνονταν αρχικά ως επί το πλείστον στα Ελληνικά, η ανάγκη της μετάφρασης αφορά και πάλι τη Δύση, όπου αναπτύχθηκε μια ιδιαίτερα πλούσια μεταφραστική δραστηριότητα και σ' αυτόν τον τομέα. Οι

50. E. Schwartz, "Zweispachigkeit in den Konzilakten", σελ. 247.

51. Mansi, X, στ. 976-77.

52. Βλ. H. Steinacker, «Die römische Kirche und die griechischen Sprachkenntnisse des Frühmittelalters», σελ. 30 κεξ.

53. Βλ. R. Riedinger, "Aus den Akten der Lateran-Synode von 649", BZ 69 (1976) 17-38.

54. Για το θεσμό αυτό και το ρόλο τους στις εκκλησιαστικές έριδες βλ. Β. Α. Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο*, Αθήνα-Κομοτηνή 1996, σελ. 41

55. ACO, II, 2, 1, 32, 40, 50, 166, 176. Πρβλ. Μ. Λεοντίνη, «Θρησκευτικές πεποιθήσεις και γλωσσική διατύπωση τον 7ο αιώνα», στο: *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος - 9ος αι.)*, Αθήνα 2001, σελ. 84-85.

μεταφράσεις αυτές γίνονται κατά λέξη και στοχεύουν στην απόλυτα ακριβή μεταφορά του πρωτοτύπου. Προκειμένου μάλιστα να διασφαλιστεί η αλήθεια και να είναι δυνατός ο έλεγχος σε περίπτωση αμφιβολίας, οι Συλλογές των Κανόνων λ.χ. που εκπόνησε ο Διονύσιος Μικρός εκδίδονται σε δύο στήλες, σε δίγλωσση μορφή, ώστε να μπορεί κανείς να ανατρέχει στο πρωτότυπο (*veritas grecorum canonum*).

Στην Ανατολή η ελληνική γλώσσα είναι το μέσο έκφρασης της νέας θρησκείας, παρά το γεγονός ότι στη διοίκηση του κράτους η Λατινική είναι αυτή που διεκδικεί την πρώτη θέση⁵⁶. Η υπεροχή της Ελληνικής και το αίσημα της αυτάρκειας στηρίζονται όχι μόνο στο γεγονός ότι ήταν η γλώσσα στην οποία διατυπώθηκε το μήνυμα της νέας θρησκείας αλλά και στην πεποίθηση ότι διαθέτει εκφραστικό πλούτο και είναι καταλληλότερη προκειμένου να διατυπώσει τις λεπτές εννοιολογικές αποχρώσεις που απαιτεί η δογματική ακρίβεια. Οι έλληνες θεολόγοι στην προσπάθειά τους να κατοχυρώσουν δογματικά τη νέα θρησκεία διαπιστώνουν και στις κοινές συναντήσεις τους με τους λατίνους την πενία της Λατινικής. Ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός, με αφορμή την αδυναμία των Λατίνων να διακρίνουν τους όρους ουσία και υπόστασις σημειώνει: *ἀλλ' οὐ δυναμένων διὰ στενότητα τῆς παρ' αὐτῶν γλώττης καὶ ὀνομάτων πενίαν διελεῖν ἀπὸ τῆς οὐσίας τὴν ὑπόστασιν*⁵⁷. Αλλά και ο Μέγας Βασίλειος σε μια επιστολή του εκφράζεται υποτιμητικά για την εκφραστική ικανότητα της Λατινικής, με αφορμή το ίδιο πρόβλημα: *περὶ δὲ τοῦ ὅτι ὑπόστασις καὶ οὐσία οὐ ταυτόν ἐστι, καὶ αὐτοί, ὡς νομίζω, ὑπεσημήναντο οἱ ἀπὸ τῆς δύσεως ἀδελφοὶ ἐν οἷς τὸ στενὸν τῆς ἑαυτῶν γλώττης ὑφορώμενοι τὸ τῆς οὐσίας ὄνομα τῇ Ἑλλάδι φωνῇ παραδεδώκασιν, ἵνα, εἴ τις εἴη διαφορὰ τῆς ἐννοίας, σώζοιτο αὐτὴ ἐν τῇ εὐκρινεῖ καὶ ἀσυγχύτῳ διαστάσει τῶν ὀνομάτων*⁵⁸.

Η γνώση της Λατινικής στην Ανατολή σταδιακά υποχωρεί. Η αναγκαιότητα της γνώσης και των δύο γλωσσών για την επικοινωνία των κατόικων της αυτοκρατορίας εκφράζεται, μεταξύ άλλων, μέσα από την

56. Για το ρόλο των δύο γλωσσών στους διάφορους τομείς της πολιτικής και πολιτιστικής ζωής βλ. G. Dagron, «Aux origines de la civilisation byzantine: Langue de culture et langue d'État», *Revue Historique* 24 (1969) 23-56. Για τη δίγλωσσία (Ελληνικά και Λατινικά), αλλά και τον πλουραλισμό που διέκρινε στη συνέχεια τη γλωσσική επικοινωνία στο Βυζάντιο, βλ. επίσης G. Dagron, «Communication et stratégies linguistiques», στο: Ν. Μοσχονάς (επιμ.), *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1993, σελ. 81-92.

57. *Εἰς τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον ἐπίσκοπον Ἀλεξανδρείας*, PG 35,1124D - 1125A.

58. *Επιστ.* 214,4, PG 32,789A.

καινοτομία του Ιουστινιανού Β΄ να εκδώσει νόμισμα στο οποίο αντικαθίστά την απεικόνιση του αυτοκράτορα με την εικόνα του Χριστού και τη λατινόγλωσση επιγραφή *Iustinianus Servus Christi*⁵⁹. Στα χρόνια του Ηρακλείου η Λατινική καταργείται και έναν αιώνα αργότερα ο αυτοκράτορας Φωκάς δυσκολεύεται να βρει κάποιον για να του διδάξει τη λατινική γλώσσα⁶⁰.

Οι Δυτικοί, ωστόσο, διεκδικούν τη διατήρηση της γλωσσικής συνέχειας στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας και ο πάπας Νικόλαος Α΄ γράφει στον Μιχαήλ Γ΄ (842-867) πως είναι γελοίο ένας ρωμαίος αυτοκράτορας να μη γνωρίζει Λατινικά: *quia ridiculum est vos appellare Romanorum imperatores et tamen linguam non nosse Romanorum*⁶¹. Ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Γ΄ αποκαλούσε από την πλευρά του γλώσσα βαρβάρων και Σκυθών τα Λατινικά. Ο πάπας Γρηγόριος ο Μέγας δεν απάντησε σε επιστολή επιφανούς κυρίας του Βυζαντίου, γιατί, παρά τη λατινική της καταγωγή, του έγραψε στα Ελληνικά⁶², και παραπονιέται πως δεν υπάρχει κανένας στην Κωνσταντινούπολη που να είναι σε θέση να μεταφράσει από τα Ελληνικά στα Λατινικά και από τα Λατινικά στα Ελληνικά⁶³.

---

59. Βλ. J. Breckenridge, *Numismatic Iconography of Justinian II (685-695, 705-711)*, New York 1959, σελ. 55-58.

60. περινοήσαί τινα πρὸς διδασκαλίαν αὐτῷ τῆς Ἰταλίδος φωνῆς, Ιω. Λυδός, *Περὶ ἀρχῶν*, III 73- σελ. 250,2-3. Κάποιες φορές, γράφει ο Μαλάλας, οι συγγραφείς κρίνουν αναγκαίο να επεξηγήσουν στα κείμενά τους ορισμένες λατινικές λέξεις: ἱμπεράτωρ, ὄπερ ἐστὶ αὐτοκράτωρ (σελ. 225,15 [CSHB]). Περισσότερα για το πρόβλημα της γλώσσας στο Βυζάντιο και την αναγκαιότητα των διερμηνέων με την υποχώρηση της γνώσης της Λατινικής βλ. και Α. Βασιλικοπούλου, «Η πάτριος φωνή», στο: Ν. Γ. Μοσχονάς (επιμ.), *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συμποσίου*, Αθήνα 1993, σελ. 103-113, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Αναλυτική παρουσίαση της γλωσσικής ταυτότητας του Βυζαντίου βλ. στον C. Mango, *Βυζάντιο. Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης* (μτφρ. Δ. Τσουγκαράκης), Αθήνα 1990 (ειδικότερα, κεφ. «Λαοί και γλώσσες», σελ. 25-43). Σύντομο αλλά περιεκτικό, επίσης, το άρθρο του St. Runciman, «Byzantine Linguistics», *Ελληνικά*, Παράρτημα 4, τιμητ. τόμος, προσφορά στον Στίλωνα Π. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1953, σελ. 596-602.

61. MGH, *Epist.* τ. VI, σελ. 459, 20-21.

62. *Registrum Gregorii III* 63, MGH, *Epist.* τ. 1, σελ. 225.

63. MGH *V/1*, σελ. 474. Μια γλωσσική προσέγγιση όσον αφορά τη γνώση των Ελληνικών από τον Γρηγόριο και παρουσίαση των σχετικών απόψεων βλ. J. M. Petersen, «Did Gregory the Great Know Greek?», στο: D. Baker (επιμ.), *The Orthodox Churches and the West*. Οξφόρδη 1976, σελ. 121-34. Γενικά για τη γνώση των Ελληνικών βλ. L. Hahn, «Zum Gebrauch der lateinischen Sprache in Konstantinopel», *τιμητ. τόμ. Martinus von Schanz, Würzburg* 1912, σελ. 173-183. Για την περίοδο

Αυτή η ανταγωνιστική σχέση που διαφαίνεται ανάμεσα στις δύο γλώσσες και η οποία ουσιαστικά αντικατόπτριζε τις πολιτικές και θρησκευτικές αντιθέσεις θα οξυνθεί ιδιαίτερα μετά το Σχίσμα.

II. Από το Σχίσμα του 1054 μέχρι τη Σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας

Μετά το οριστικό Σχίσμα του 1054 μεταξύ Ανατολικής και Δυτικής Εκκλησίας, ο θεολογικός διάλογος αλλάζει μορφή και ο ρόλος της μετάφρασης και των ερμηνέων εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο του πολιτικού διαλόγου και συνδέεται με τις συζητήσεις για την ένωση των Εκκλησιών. Οι ερμηνείς είναι «μισθωμένοι» υπάλληλοι του αυτοκράτορα ή αναγνωρισμένοι διπλωμάτες. Οι έλληνες αυτοκράτορες συνοδεύονται στις αποστολές στη Ρώμη από ειδικούς ερμηνείς και η επικοινωνία των δύο κόσμων τόσο σε θρησκευτικό όσο και πολιτικό επίπεδο στηρίζεται στους ερμηνείς. Σ' αυτούς προστίθενται και οι Δομινικανοί μοναχοί που συνδέουν τη σπουδή των γλωσσών με την ιεραποστολή⁶⁴ και ενθαρρύνουν τη μεταφραστική δραστηριότητα για να προβάλουν τη δυτική θεολογική σκέψη.

Οι δύο κόσμοι έχουν απομακρυνθεί πνευματικά και ο θεολογικός διάλογος προϋποθέτει την αμοιβαία γνωριμία και κατανόηση των θέσεων του ενός από τον άλλο. Οι δύο πλευρές καταφεύγουν στη σκέψη των Πατέρων και στις αποφάσεις των Οικουμενικών Συνόδων της ενωμένης Εκ-

---

από τον 9^ο έως τον 11^ο αιώνα, και μια συνοπτική επισκόπηση των πρώτων αιώνων βλ. A. Markopoulos, "Roman antiquarianism; Aspects of the Roman Past in the Middle Byzantine Period (9th-11th c.), σελ. 277-297, όπου και πλούσια σχετική βιβλιογραφία.

64. Για τη σημασία της γλώσσας για την ιεραποστολή βλ. B. Bischof, «The Study of Foreign Languages in the Middle Ages», *Speculum* 36.2 (1961) 209-224, και του ίδιου, «Das griechische Element in der abendländischen Bildung des Mittelalters», στο: του ίδιου, *Mittelalterliche Studien*, τ.1, Στουτγάρδη 1966, σελ. 246-75. Βλ. επίσης τις μελέτες του B. Altaner, «Die Heranbildung eines einheimischen Klerus in der Mission des 13. und 14. Jahrhunderts», *Zeitschrift für Missionswissenschaft* 18 (1928) 193-208, του ίδιου, «Die Durchführung des Viennener Konzilsbeschlusses über die Errichtung von Lehrstühlen für orientalische Sprachen», *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 52 (1931) 226-236, του ίδιου, «Die Kenntnis des Griechischen in den Missionsorden während des 13. und 14. Jahrhunderts», *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 53 (1934) 436-493 και του ίδιου, «Sprachkenntnisse und Dolmetscherwesen im missionarischen und diplomatischen Verkehr zwischen Abendland (Päpstliche Kurie) und Orient im 13. und 14. Jahrhundert», *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 55 (1936) 83-126.

κλησίας για να τεκμηριώσουν τις θέσεις τους. Όμως η προσέγγιση είναι δύσκολη λόγω άγνοιας της γλώσσας. Τώρα η αναγκαιότητα της μετάφρασης δεν αφορά κατ' εξοχήν τους Δυτικούς, όπως συνέβαινε πριν. Οι Έλληνες συνειδητοποιούν την αδυναμία τους να εμβαθύνουν στη σκέψη των Δυτικών και στρέφονται στις μεταφράσεις και μάλιστα κειμένων τριαδολογικού περιεχομένου και κυρίως έργων του Αυγουστίνου. Η δυσκολία χρήσης ενός κοινού γλωσσικού κώδικα αυξάνει την απόσταση που χωρίζει τα διεστώτα μέρη, τα οποία φτάνουν στο σημείο να ενοχοποιούν τη γλώσσα ακόμη και για το Σχίσμα των Εκκλησιών.

Όσοι κατέχουν ελληνική και λατινική παιδεία αναλαμβάνουν ένα διαμεσολαβητικό ρόλο ανάμεσα στους δύο κόσμους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Νικόλαος Κοτρώνης, Έλληνας από το Δυρράχιο της Ηπείρου που έγινε επίσκοπος στους Λατίνους της Καλαβρίας και προσέφερε πολύτιμες υπηρεσίες ως διαμεσολαβητής τόσο στην Κουρία της Ρώμης όσο και στην αυλή της Νίκαιας και της Κωνσταντινούπολης, επί αυτοκρατόρων Θεοδώρου Β' Λασκάρως και Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου⁶⁵. Ένας άλλος Έλληνας, που έγινε φραγκισκανός μοναχός και προσέφερε υπηρεσίες μεσάζοντα μεταξύ Ανατολής και Δύσης κατά τις διαπραγματεύσεις που έκαναν ο Γρηγόριος Ι' και ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος και οδήγησαν στην εφήμερη ένωση την οποία ανακοίνωσαν στη Σύνοδο της Λυών του 1274, ήταν ο Ιωάννης Παράστρον⁶⁶.

Στο πλαίσιο του διαλόγου και εν όψει μιας μελλοντικής ένωσης των Εκκλησιών αλλά και μιας νέας περιόδου θεολογικών αντιπαραθέσεων με τον ελληνικό κόσμο εντάσσεται η συγγραφή στη Δύση πολεμικών συγγραμμάτων «Κατὰ τῶν Ἑλλήνων» (*Contra Graecos*), όπου επιχειρείται αξιοποίηση των ελληνικών πατερικών κειμένων για την πολεμική της ίδιας της ελληνικής θεολογίας, γεγονός που οδηγεί στην ανάγκη εκμάθησης

---

65. A. Dondaine, «Nicolas de Cotrone et les sources du 'Contra errores Graecorum' de Saint Thomas», *Divus Thomas* 28 (1950) 313-40 και του ίδιου, «'Contra Graecos.' Premiers écrits polémiques des dominicains d'Orient», *Archivum Fratrum Praedicatorum* 21 (1951) 320-446.

66. M. Roncaglia, «Il fratri minori e lo studio delle lingue orientali nel secolo XIII», *Studi Francescani* 111/25 (1953) 181 και του ίδιου, *Les frères mineurs et l'église grecque orthodoxe au XIIe siècle (1231-1274)*, Biblioteca Bio-Bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente Franciscano IV/2, Κάιρο 1954, σελ. 140 κεξ. Επίσης B. Roberg, *Die Union zwischen der griechischen und der lateinischen Kirche auf dem II. Konzil von Lyon (1274)*, Βόννη 1964, σελ. 67, 251 και D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West 1258-1282: A Study in Byzantine-Latin Relations*, Καίμπριτζ, Μασσ., 1959, σελ. 267.

της ελληνικής γλώσσας. Παράλληλα η ιεραποστολική δράση των μοναχικών ταγμάτων της Δύσης καθιστά επιτακτική τη σπουδή των ανατολικών γλωσσών. Ο επικεφαλής του τάγματος των Δομινικανών Humbert του Romans στο έργο του *Opus tripartitum* θέτει το πρόβλημα των γλωσσών: εφόσον ο θεός δεν παραχωρεί πλέον τη γλωσσομάθεια που είναι απαραίτητη για τη διάδοση του Ευαγγελίου, όπως συνέβη στην αρχαία Εκκλησία, πρέπει να μοχθήσουν οι ίδιοι γι' αυτό. Πρέπει να σπουδάσουν ιδιαίτερα την ελληνική γλώσσα, όπως την εποχή του Αυγουστίνου και του Ιερωνύμου, και να μην επιτρέπουν οι επαφές με τους Έλληνες να εξαρτώνται από τους διερμηνείς, για τους οποίους δεν γνωρίζουν πόσο ορθά και πόσο αντικειμενικά μεταφέρουν τα λεγόμενα. Εν όψει μιας μελλοντικής ένωσης των Εκκλησιών πρέπει οι Λατίνοι να είναι σε θέση να διαβάζουν τα θεολογικά βιβλία των Ελλήνων. Όμως ελάχιστα μόνο έργα είναι διαθέσιμα σε μεταφράσεις, ενώ δεν διαθέτουν καθόλου πρωτότυπα ελληνικά κείμενα. Παρ' όλα αυτά, διαπιστώνει, ότι το σχετικό ενδιαφέρον είναι πολύ περιορισμένο⁶⁷.

Εκεί όμως όπου τέθηκε θεωρητικά και ουσιαστικά το πρόβλημα των γλωσσών ήταν η Σύνοδος της Βιέννης, το έτος 1312⁶⁸, παρά το γεγονός ότι οι υψηλοί στόχοι της δεν ευδοκίμησαν εν τέλει. Σύμφωνα με μια απόφαση της Συνόδου, που ονομάστηκε «κανόνας για τις γλώσσες», έπρεπε να ιδρυθούν στα σημαντικότερα πανεπιστήμια της Ευρώπης έδρες καθηγητών για τη διδασκαλία της Εβραϊκής, της Ελληνικής, της Αραβικής και της Συριακής, ενώ παράλληλα όλοι οι καθηγητές έπρεπε να είναι σε θέση να μεταφράζουν στα Λατινικά. Αξιοπρόσεκτο είναι το σκεπτικό της απόφασης, στο οποίο η αναγκαιότητα της σπουδής των γλωσσών ανάγεται στην εντολή του Ιησού για τη διάδοση του θείου λόγου και η γνώση τους τίθεται στην υπηρεσία της αληθείας και την αντιμετώπιση της πλάνης: Μιμούμαστε το παράδειγμα εκείνου που αντιπροσωπεύουμε στη γη — έστω και ανάξια —, ο οποίος επιθυμούσε οι απόστολοι, που θα πήγαιναν σε όλη τη γη για να κηρύξουν το Ευαγγέλιο, να είναι εκπαιδευμένοι σε κάθε είδος γλωσσών (*in omni linguarum genere fore voluit eruditos*⁶⁹).

67. B. Altaner, «Sprachstudien und Sprachkenntnisse im Dienste der Mission des 13. und 14. Jahrhunderts,» *Zeitschrift für Missionswissenschaft* 21 (1931) 115 κεξ.

68. Βλ. E. Müller, *Das Konzil von Vienne*, Münster 1934, σελ. 155-160 και 635 κεξ. Επίσης B. Altaner, «Raymundus Lullus und der Sprachenkanon (can. 11) des Konzils von Vienne (1312),» *Historisches Jahrbuch* 53 (1933) 190-219.

69. E. Friedburg, *Corpus Iuris Canonici*, τ. 2, Λειψία 1879, στ. 1179.

Στην Ανατολή οι αυτοκράτορες χρησιμοποιούν βέβαια στις επαφές τους με τη Δύση διερμηνείς και δυτικούς λεγάτους αλλά τους αντιμετωπίζουν με επιφυλάξεις όσον αφορά την ικανότητά τους να μεταφράζουν με ακρίβεια και να μεταφέρουν την αλήθεια των λεγομένων⁷⁰. Επιπλέον, η αδυναμία σύγκλισης συχνά αποδίδεται σε προβλήματα ελλιπούς κατανόησης, λόγω γλωσσικών και μεταφραστικών προβλημάτων⁷¹.

Η μεταφραστική δραστηριότητα που αναπτύσσεται στον ελληνικό χώρο προέρχεται κυρίως από την πλευρά των φιλενωτικών, οι οποίοι εκτιμούν ότι οι μεταφράσεις των λατινικών θεολογικών κειμένων είναι αναγκαίες για τη διευκόλυνση του διαλόγου και την προσέγγιση των δύο πλευρών. Θεωρώντας ότι η άγνοια της δυτικής θεολογικής σκέψης ευθύνεται ως ένα βαθμό για τη διάσταση των δύο Εκκλησιών, επιχειρούν με τη βοήθεια των μεταφράσεων να γεφυρώσουν το χάσμα.

Ωστόσο οι μεταφράσεις αυτές γίνονται δεκτές με επιφύλαξη και καχυποψία. Ο Ιωσήφ Βρυέννιος, στα τέλη του δέκατου τέταρτου αιώνα, απευθυνόμενος στον Δημήτριο Κυδώνη, τον παραγωγικότερο βυζαντινό μεταφραστή θεολογικών κειμένων, τον επαινεί για τη μεταφραστική του δεινότητα και ακρίβεια, όμως τον φέγει για τη μεταστροφή του στον καθολικισμό, γιατί θα έπρεπε, επισημαίνει, αν εντόπισε κάποια αδύνατα σημεία στην ελληνική πλευρά να τα αποκρύψει ή, έστω, να μην τα αποκαλύψει, μιμούμενος τα παιδιά του Νώε που συγκάλυψαν τον πατέρα τους⁷²: με άλλα λόγια του ζητάει αυτό που πριν από αρκετούς αιώνες έκανε ο Ρουφίνος μεταφράζοντας το έργο *Περί αρχών* του Ωριγένη.

Στην κορύφωση του ελληνολατινικού θεολογικού διαλόγου στη Σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας και οι δύο πλευρές χρησιμοποίησαν ευρέως μεταφράσεις. Ανάμεσα στους Λατίνους που υποδέχθηκαν στη Βενετία την ελληνική αποστολή ήταν και ο μεταφραστής ελληνικών πατερικών κειμένων Ambrogio Traversari, ο οποίος είχε ήδη εκδώσει μια μετά-

---

70. Ο Δημήτριος Κυδώνης, μεσάζων του αυτοκράτορα, αποφασίζει να μάθει Λατινικά μεταξύ άλλων και γιατί δεν τον ικανοποιούσαν οι ερμηνείες του εκάστοτε διερμηνέα: *ἢ τὴν γλῶτταν οὐκ ἀκριβοῦντος ἢ καὶ τῆς τῶν νοημάτων λεπτότητος οὐκ ἐφικνουμένου*, *Α' Απολογία*, 361,1-3 (έκδ. G. Mercati, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV*, Ρώμη 1931).

71. Χρ. Αραμπατζής, *Η Σύνοδος της Λυών*, ΦΘΒ 48, Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 79.

72. Ιωσήφ μοναχού του Βρυεννίου, *Τα Ευρεθέντα δι' επιμελείας Ευγενίου Διακόνου του Βουλγάρου*, Θεσσαλονίκη 1991² (ανατύπωση της έκδοσης Λειψίας 1768), τ. Ι, σελ. 141.

φραση του *corpus Dionysiacum* και η οποία προοριζόταν για τη Σύνοδο⁷³. Παράλληλα παρευρίσκονταν και ερμηνείς οι οποίοι παρακολουθούσαν και μετέφραζαν τις συζητήσεις. Παρά το γεγονός ότι κατά κανόνα οι μεταφράσεις ήταν αξιόπιστες και η «εντιμότητα» κάποιων ερμηνέων διασφαλισμένη, με αντιπροσωπευτικό παράδειγμα την περίπτωση του Νικολάου Σεκουνδινού, αυτό δεν στάθηκε αρκετό για την προσέγγιση των δύο πλευρών.

Στη συνέχεια επέρχεται μια σημαντική μετατόπιση: η παλαιολόγεια αναγέννηση στρέφει το ενδιαφέρον των Ελλήνων στην αρχαιότητα και οι έλληνες ουμανιστές που καταφεύγουν στην Ιταλία μεταλαμπαδεύουν εκεί τον θαυμασμό στην αρχαία ελληνική σκέψη, ενώ το μεταφραστικό πρότυπο αλλάζει. Το ζητούμενο παύει να είναι η πιστή και αυθεντική μετάφραση των θεολογικών κειμένων· αυτό που επιδιώκουν οι μεταφραστές είναι να αφυπνίσουν την αρχαία ελληνική σκέψη, την οποία Έλληνες όπως ο Βησσαρίων — ο *Latinorum graecissimus, Graecorum latinissimus* — φρόντισαν να μεταφέρουν στη Δύση, προκειμένου να τη διασώσουν, έστω και στην εξορία⁷⁴. Η αυτάρεσκη ελληνική γλωσσική αυτάρκεια των πρώτων αιώνων, μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης και τη διακοπή κάθε θεολογικού διαλόγου ανάμεσα στους δύο κόσμους, έδωσε τη θέση της στο αίτημα της πνευματικής επιβίωσης μέσω μιας νέας μετάφρασης, η οποία επιδιώκει να εξομοιωθεί ρητορικά με το πρωτότυπο, αφού τώρα η Δύση διψά να γευθεί στα Λατινικά τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη⁷⁵.

73. Βλ. C. L. Stinger, *Humanism and the Church Fathers: Ambrogio Traversari (1386-1439) and Christian Antiquity in the Italian Renaissance*, Albany, Νέα Υόρκη 1977.

74. Βλ. L. Mohler, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*, τόμοι I-III, Πάντερμπορν 1947 (ανατύπωση της έκδοσης 1923) και R. – J. Loenertz, “Pour la biographie du cardinal Bessarion”, *OCP* 10 (1944) 116-149.

75. Με τον τρόπο αυτό περιγράφεται παραστατικά η παραγγελία μιας μετάφρασης του Παρμενίδη του Πλάτωνα: *Parmenidem Platonis, magna veluti ardens siti, de graeco in latinum fecit converti*, M. Honecker, *Nikolaus von Cues und die griechische Sprache*, SB Χαϊδελβέργης, Χαϊδελβέργη 1938, σελ. 37.